

Szijártó Zsolt

A Médiakutató 2015. tavaszi számában „Rendhagyó szerkesztői jegyzet”-et közöltünk azzal a szándékkal, hogy vitát indítsunk a kommunikáció- és médiatudomány magyarországi helyzetéről. Az alábbiakban az első hozzászólást közöljük.

A kommunikáció- és médiatudomány helyzetéről

2007 májusában az egyik legfontosabb német tudományos tanácsadó szervezet, a Wissenschaftsrat áttekintette a kommunikáció- és médiatudomány helyzetét Németországban azzal a céllal, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg a tudományág továbbfejlesztése érdekében. Több hónapos elemző munkával sikerült számos problémát diagnosztizálnia: a kommunikáció- és médiatudomány területén az egyes irányzatok elméletileg, módszertanilag túlságosan széttartóak, alacsony fokú a kooperáció közöttük; a médiaipar elszívó hatása miatt problematikus a tudományos utánpótlás rekrutációja; hiányos a szakma nemzetközi jelenléte éppúgy, mint a tudományterület ismereteinek beépülése a társadalmi nyilvánosság különböző (politikai, gazdasági stb.) diskurzusaiba. Mindezen nehézségek ellenére a vezetői összefoglaló a tudományterület által kínált lehetőségek hangsúlyozásával zárul:

„Meg vagyunk győződve arról, hogy a kommunikáció- és médiatudomány területéről lényegi impulzusok indulnak ki, amelyek hozzájárulnak a társadalom gazdasági, technikai és kulturális fejlődéséhez. S ez az állítás megfordítva is igaz: a gazdaság, a társadalom és a politika részéről is állandóan nő az igény arra, hogy ezeket a kutatásokat a maga céljaira használja fel.”¹

Magyarországon a kommunikáció-és médiatudomány helyzetével, jövőjével foglalkozó, a tudományos-politikai döntéshozók által jegyzett különböző elaborátumokban nehéz hasonló értékelésre bukkanni. Annál több példa van az ellenkezőjére: 2015 tavaszán a felsőoktatásért felelő államtitkárság kétségbe vonta e szakterület létjogosultságát, s ezzel párhuzamosan a nyilvánosság különböző csatornáin keresztül féligazságok, sok esetben minden valóságálapot nélkülöző állítások fogalmazódtak meg a szak tartalmával, az oktatók felkészültségével, a hallgatók munkaerőpiaci esélyeivel kapcsolatban. A „Rendhagyó szerkesztői jegyzet” tehát nagyon jól rezonál az aktualitásra, a jelen történéseire: legfőbb ideje annak, hogy a szakterületünkről, az itt előkerülő problémákról beszéljünk, vitát nyissunk. Ugyanakkor fontos volna, hogy e diszkusszió kapcsán elkerüljük a leegyszerűsítő féligazságokat, félretegyük az intézményi-szakmai elfogódottságokat, s – miközben megpróbáljuk rögzíteni a diszciplináris múlt és a közelmúlt jelen helyzetet determináló eseményeit – elgondolkozzunk a jövő lehetséges forgatókönyveiről.

A vitaindítónak szánt helyzetértékelésben némileg összekeverednek a tudományterülettel kapcsolatos problémák szintjei. Egyszerre szól tartalmi, a diszciplína belső szerkezetét érintő kérdésekről (hogyan definiálható a kommunikáció- és médiatudomány, meddig terjed az illetékességi köre stb.), illetve a tudományterület intézményi környezetéről (milyen szervezeti előképekkel rendelkezik, melyek a jelen fontosabb könyvsorozatai, folyóiratai, a kommunikációkutatás intézetei, mi az oka az akadémiai jelenlét hiányának stb). Mindezeket túl (némileg áttételes formában) a szövegben előkerül a szak társadalmi megítélésének kérdése is. Ezek a problémahelyzetek nyilvánvalóan

¹ Lásd <http://www.wissenschaftsrat.de/download/archiv/7901-07.pdf>, 10. o. (utolsó letöltés: 2015. V. 11.).

összefüggnek, kölcsönösen befolyásolják egymást, ugyanakkor az áttekinthetőség miatt érdemes volna ezeket mégis külön tárgyalni. Mivel a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé valamennyi kérdéskör részletes bemutatását, ezért a következőkben a szak tartalmi vonatkozásaival kapcsolatban próbálok néhány megállapítást tenni.

A „Rendhagyó szerkesztői jegyzet” kiindulópontja a kommunikáció- és médiatudomány meghatározásakor a jelen helyzetkép megalkotásához egy sztandard amerikai tankönyv, a kommunikációkutató Denis McQuail még 1983-ban íródott, s azóta többször átdolgozott és kiadott munkája volt.² Megközelítésének kétségkívül előnye, hogy széles körben elterjedt, az oktatásban szélteben-hosszában alkalmazott, az 1970-es és az 1980-as években, a pozitívizmus-vita után kanonizálódott tudományelméleti háttértudásra támaszkodik. Ugyanakkor a könyvben felkínált kategóriarendszer – amely „általában” próbálja elhelyezni a kommunikáció- és médiatudományt a társadalomtudományok térképén – mindenképpen finomításra szorul, ha egy speciális területre – a (magyar) kommunikáció- és médiatudomány jelenlegi helyzetének értelmezésére – próbáljuk alkalmazni. A McQuail által használt, s a „Rendhagyó szerkesztői jegyzet”-ben felhasznált definíciós kísérletek – a terület interdiszciplináris jellegéről, a tudományos, a hétköznapi, a szakmai tudásformák egymásmellettségéről és összekapcsolódásáról, kvalitatív és kvantitatív elemeket egyaránt tartalmazó módszertanáról stb. – többsége a kommunikáció- és médiatudomány mellett a társadalomtudományok jó részére (akár a politológiára vagy a szociológiára, de kis megszorítással még a közgazdaságtudományra is) alkalmazható.

A másik lehetőség – ha bizonytalanok vagyunk az ilyen szubsztantív jellegű meghatározások érvényességében – a taxonomikus megközelítés: a „Rendhagyó szerkesztői jegyzet” felsorol számos olyan tudományágat, amelyek összességéből jön létre a kommunikáció- és médiatudomány. Ugyanakkor a taxonómiák két problémát mindig magukban rejtnek: egyrészt felvetik azt a kérdést, hogy mennyiben teljeseek ezek a felsorolások, nem maradt-e ki közülük valamilyen fontos elem (jelen esetben is felvethető, hogy miért nem szerepel a tudományágak között például a médiapszichológia, esetleg a médiatechnológia, de a sor természetesen folytatható volna). A taxonómiákon alapuló meghatározás másik nehézsége abban rejlik, hogy az egyes elemek (itt: tudományágak) túl heterogénak ahhoz, hogy egyetlen dimenzió mentén elrendezhetőek volnának. Ez a kérdés a jelen írással kapcsolatban is felvethető: a felsorolt „tudományágak” egymástól is különböző karakterű tudásformákat foglalnak magukban. Így például a „kritikai kultúrákutatót” és „az újságírás elméletét” meglehetősen nehéz egy sorba állítani elméleti és módszertani megalapozottságukat, hagyománytörténeti beágyazottságukat illetően, ahogyan az „interkulturális kommunikáció” és a „médiatörténet” egymás mellé helyezése sem magától értetődő (a sor természetesen itt is tovább folytatható).

A kategóriarendszer általánosságának problematikája érvényes a „Rendhagyó szerkesztői jegyzet”-ben megjelenő kommunikáció-felfogásra is. Nem az a kérdés, hogy tudománytörténetileg helyes avagy helytelen-e a kommunikáció transzmissziós vagy a rituális megközelítésének hangsúlyozása (ellenkezőleg: e tudományterület hagyománytörténetének megkerülhetetlen alkotórészét jelentik), hanem az, segít-e bennünket abban, hogy jobban megértsük e tudományterület jelenét (s ezen belül természetesen a bennünket legjobban érintő szegmenst: a magyarországi kommunikáció- és médiatudomány helyzetét és lehetőségeit). Tartok tőle, hogy a válasz ebben az esetben inkább a „nem” felé hajlik. Sok esetben a tudománytörténet megingathatatlan, kanonizálódott tényei leginkább arra szolgálnak, hogy elzárják a jelen vizsgálatának lehetőségeit, s ez a veszély a kommunikáció- és médiatudomány esetében különösen fenyegető; az tudniillik, hogy figyelmen és látóhatáron kívül marad az a megközelítésbeli sokféleség és innovatív dinamika, amely ennek a területnek talán legfontosabb jellemzője.

Éppen a fentiek miatt érdemes elgondolkodni azon, hogy e tudományterület leírása során milyen lehetséges perspektívák kínálkoznak számunkra. S ezen a ponton talán érdemes egy néhai antropológus tanácsát megfogadni, amely szerint ha meg akarjuk tudni, miről is szól egy diszciplína, akkor nézzük meg, mit csinálnak művelői a gyakorlatban. Ha követjük ezt az ajánlatot, s megvizsgáljuk a kommunikáció- és médiatudomány művelésével foglalkozó egyetemi tanszékek, intézmények tevékenységét, s rákérdezünk arra, hogy mi jellemzi a kommunikáció jelenségéről kialakított felfogásukat, illetőleg milyen – sokszor csak implicit formában létező – tudománykép irányítja

² McQuail, Denis: *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris, 2003.

kutatásait, meglehetősen színes kép tárul elénk. Érdekes volna ezzel kapcsolatban három alapvető megközelítést – illetőleg a mögöttük álló különböző, egymáshoz csak laza szálon kapcsolódó tudományfelfogást – elkülöníteni.³

A kialakulófélben lévő magyar kommunikáció- és médiatudomány első képviselői az 1970-es évektől próbáltak magyarázatokat találni azokra a jelenségekre, újfajta tapasztalatokra, amelyeket egy mindinkább mediatizálódó társadalom kínált fel a tagjai (és kutatói) számára. E főként szociológusokból álló kutatói közösség szerint a kommunikáció- és médiatudomány legfontosabb feladata annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen törvényszerűségek mentén zajlik a nyilvános kommunikáció, s ebben a folyamatban milyen szerepet játszanak a különböző médiumok. Az egykori Tömegkommunikációs Kutatóközpontban létrejött, empirikus irányultságú, főként kvantitatív módszerekkel dolgozó társadalomtudományos kutatások diszciplináris kereteként leginkább a korabeli angolszász szociológia (kisebb mértékben a pszichológia, illetőleg a politológia) kínálkozott; mind az elméleti, mind a módszertani orientációjukat ezek a tudományágak határozták meg. A Lasswell-féle, 1948-ból származó híres, alapjában véve deskriptív jellegű formula⁴ – *Who says (communicator) what (content) in which channel (medium) to whom (recipient, audience) with what effect (effect)?* – alkalmas volt arra, hogy keretbe foglalja a kommunikáció- és médiatudomány területét, s megragadhatóvá tegye a tömegkommunikációs médiumok által közvetített nyilvános kommunikáció legfontosabb vizsgálati szempontjait: a (tömeg)kommunikációs termelés, a létrehozott termékek, üzenetek és a befogadás kontextusainak kutatását.

Az 1990-es évektől jelent meg a kommunikáció- és médiatudomány területén egy másik megközelítésmód, amely önmagára ugyancsak társadalomtudományként tekintett, miközben markánsabb szerepet tulajdonított a kultúra szférájának a mediatizált kommunikációs folyamatok létrehozása, irányítása és befogadása kapcsán. Ez a – szintén az 1970-es évek tudományelméleti, módszertani újításaihoz kapcsolódó – irányzat főként az angol kritikai kultúrakutatás, illetve az amerikai kulturális antropológia irányában tájékozódott. S miközben szintén empirikus társadalomkutatásként definiálta önmagát, módszertani elkötelezettségét, kutatási perspektíváit, tudományfelfogását illetően némileg eltérő utakon járt. Kutatásainak középpontjába a nyilvános mediatizált kommunikáció során megfigyelhető jelentéstermelő és -értelmező folyamatokat állította, ráirányította a figyelmet a médiarendszer és a társadalom más szimbolikus rendszerei közötti bonyolult összefüggésekre, s kiemelten vizsgálta a különböző kommunikációs szituációkban rejlő különböző hatalmi-uralmi determinációkat. E kommunikáció- és médiatudományi irányzat tudományról alkotott elképzelérendszerre közelebb áll egy hermeneutikai-értelmező irányultságú, kritikai társadalomkutatáshoz, amely mikroszkopikus jellegű vizsgálatait, esettanulmányait során előszeretettel használ fel különböző kvalitatív módszereket (strukturált interjúk, fókuszcsoport stb).

Létezik a kommunikáció- és médiatudomány területén mindezek mellett egy harmadik, ugyancsak elterjedt tudományos gyakorlat, amely kifejezetten a médiumok vizsgálatát állítja középpontba. Az itt zajló kutatások leginkább az egyes médiumok történeti kialakulására, elterjedésére, változásaira, egymáshoz való viszonyaira kérdeznek rá, a médiatartalmak vonatkozásában pedig kísérletet tesznek különböző műfaji törvényszerűségek megállapítására. Több előképpel is rendelkezik ez a megközelítésmód; Magyarországon leginkább a humán tudományok (ezen belül is az irodalomtudomány) erőteljes hatását érdemes kiemelni. Ennek következtében ezen medialitás-vizsgálatok háttérben legtöbbször egy filológia eredetű, szöveg- (vagy újabban kép-)fogalmak mentén orientálódó kommunikáció-felfogás áll, s az elemzések során felhasznált módszerek is többnyire a humántudományok bevett eszköztárából (stiláris kutatások, szemiotikai elemzések) származnak.

A különböző medialitás-kutatások másik nagy előképét a kommunikáció- és médiatudomány klasszikusai kínálják: a különféle „új” médiumok és egy adott társadalomtörténeti korszak közötti összefüggéseket meglehetősen régóta, gyakorlatilag a tudományterület létrejötte – azaz az 1950-es évek – óta vizsgálják folyamatosan (noha változó intenzitással) a kutatók. A Harold Innis, Marshall McLuhan (vagy újabban Friedrich Kittler) nevéhez kapcsolódó medialitás-kutatások középpontjában a médium áll; a médiumot tekintik a kommunikációs folyamat konstitutív

3 Természetesen ez az elkülönítés nem alapul szisztematikus vizsgálaton, ehhez jelen pillanatban sem elegendő idő, sem elegendő terjedelemben állt rendelkezésre. Ugyanakkor e tudományterületen eltöltött oktató- és kutatómunka során az évtizedek alatt láthatóvá válnak az egyes műhelyek eltérő tudományos-szakmai elköteleződései, hagyománytörténeti preferenciái, kutatási témái és módszerei; erre a tudásra próbáltam támaszkodni e hozzászólás megírásakor. Természetesen a magyarországi kommunikáció- és médiatudományos műhelyek – részletes empirikus kutatásokon alapuló – tudománytörténeti, tudományelméleti vizsgálata a közeljövő fontos feladata lehet.

4 Lasswell, Harold: A kommunikáció szerkezete és funkciója a társadalomban. In: Angelusz Róbert & Tardos Róbert & Terestyéni Tamás (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Gondolat, 2007, 56-68. o.

szerepet játszó összetevőjének, amely meghatározza a tudás (s kicsit tágabban: a kultúra) szerveződését, a világról alkotott ismeretek feldolgozásának, továbbadásának és archiválásának lehetséges módozatait. A kommunikáció- és médiatudomány ezen irányzatában kialakult tudományos gyakorlat a médium tartalma helyett inkább a médium technológiai jellemzőit, az egyes individuumokra, illetve a társadalomra gyakorolt hatását tartja kulcsfontosságú területnek, s a kommunikáció- és médiatudomány helyét a technológiák, a(z esztétikai) formák és a kommunikatív folyamatok közötti bonyolult viszonyrendszerben próbálja megtalálni.

Természetesen a felsorolt tudományos gyakorlatokkal (s a háttérükben álló különböző tudományfelfogásokkal) nem írható le a magyarországi kommunikáció- és médiatudomány teljes spektruma. Így – terjedelmi okok miatt – nem említettem a nyelvtudományi, nyelvfilozófiai megközelítésmódokat (amelyek tudományfelfogására az analitikus filozófia megközelítésmódját és módszereit felhasználó tudományos gyakorlat a jellemző), mint ahogyan nem érintettem azokat a jogtudományi-közgazdaságtudományos megalapozottságú, alapvetően normatív kutatásokat sem, amelyek a társadalomban zajló kommunikációs-mediatisációs folyamatok modelljeinek egész sorozatát hozták létre.

Ugyancsak kimaradt ebből a rövid áttekintésből a szak intézményes környezetének bemutatása. Pedig egy fontos keretrendszerrel volna szó, hiszen a kommunikáció- és médiatudomány területén egymás mellett létező, gyorsfényképként felvillantott tudományos gyakorlatokat a legtöbb esetben nem kizárólag a tudományos megismerés belső mozgása, esetleg valamifajta intézményi hagyomány hozta létre és formálta, hanem kialakulásukban és intézményesülésükben erőteljesen hatottak különböző szervezeti érdekek, tudománypolitikai döntések. S egy részletesebb bemutatás során természetesen nem lehet eltekinteni az időbeli tényezők figyelembe vételétől sem, hiszen a kommunikáció- és médiatudomány kutatási-oktatási gyakorlatainak egészen mások voltak az intézményi, oktatáspolitikai feltételei a szak létrejöttkor az 1990-es években vagy egy évtizeddel később, a Bologna-rendszer bevezetésekor erőltetett képzési expanzió során, vagy a jelen – a bevezetőben már taglalt – időszakában.

Mindenesetre talán ennyiből is látható, hogy a magyarországi kommunikáció- és médiatudomány – mint szakma, mint tudományterület – meglehetősen sokféle, egymással értelmes párbeszédet folytató műhelyre tagolódik, s ezek túlnyomó többsége teljes mértékben kompatibilis a nemzetközi kommunikáció- és médiatudomány főbb területeivel és témáival. S arról is „meg vagyunk győződve arról, hogy a kommunikáció- és médiatudomány területéről lényegi impulzusok indulnak ki, amelyek hozzájárulnak a társadalom gazdasági, technikai és kulturális fejlődéséhez.”

Sziájtó Zsolt 1996-tól Ph-D tanulmányokat folytatott a berlini Humboldt Egyetem Európai Etnológia Tanszékén, doktori disszertációját 1999-ben védte meg. 1999 óta a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének vezetője. 2010-ben habilitált az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Kutatási témája a kultúra- és médiaelmélet, a mindennapi élet antropológiája.